

УДК 347.41

Віктор Кісель,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ВПЛИВ КЛАСИЧНИХ ТЕОРІЙ ДОГОВОРУ НА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Стаття присвячена дослідженню еволюції сутності цивільного договору. Для послідовного дослідження еволюції уявлень про цивільний договір здійснюється історична періодизація вчень щодо його сутності. Робиться висновок, що вся історія становлення та розвитку уявлень про сутність цивільного договору дає змогу визначити його як найбільш універсальний юридичний інструмент, який забезпечує заінтересованим особам можливість установлювати, змінювати і припиняти відповідні цивільні права й обов'язки на основі вільного волевиявлення та усвідомлення обов'язковості виконання умов договору.

Ключові слова: цивільний договір, угода, теорії договору.

Постановка проблеми. Наукова дискусія, пов'язана із цивільно-правовим договором, має вже тисячолітню історію, незважаючи на це, до сьогодні продовжує становити ядро цивільної науки як одна з найбільш актуальних. Ця обставина стає зрозумілою у зв'язку з тим, що, з одного боку, договір завжди був основою для побудови ліберальної цивілізації західного типу, з іншого – договір є одним із ключових елементів юридичного мислення, який у юридичній доктрині вживається в найрізноманітніших значеннях.

Проблематику, пов'язану із цивільним договором, у різні історичні епохи розробляли М.М. Агарков, С.М. Бервено, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, Р. Іеринг, О.С. Іюффе, О.О. Красавчиков, В.В. Луць, С.О. Погрібний, Ф.К. Савінні та інші науковці.

Серед останніх публікацій, присвячених з'ясуванню сутності цивільно-правового договору, необхідно виділити наукові статті В.В. Луця «До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору» [1], Т.О. Колянковської «К вопросу о сущности гражданско-правового договора» [2]. На окрему увагу, на нашу думку, заслуговують монографії С.М. Бервено «Проблеми договірної права України» [3] та І.В. Бекленішевої «Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции» [4].

Незважаючи на достатній інтерес з боку цивільної доктрини, проблема вибору єдиного підходу до розуміння сутності цивільно-правового договору продовжує й до сьогодні залишатися дискусійною, що й зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є періодизація основних етапів становлення концептуальних підходів до сутності цивільно-правового договору; короткий аналіз основних теорій сутності цивільного договору, сформульованих у різні історичні епохи; визначення тенденцій щодо бачення сутності цивільного договору в умовах сучасного національного права.

Виклад основного матеріалу. Передумовою логічного та послідовного дослідження еволюції уявлень про цивільно-правовий договір є певна періодизація етапів становлення концептуальних підходів до його сутності. Як нам видається, така періодизація повинна бути такою: 1) початок становлення уявлень про сутність цивільного договору в епоху римського права (VI ст. до н. е. – III ст. н. е.); 2) розвиток уявлень про сутність цивільного договору в епоху канонічного права (XI–XV ст. ст.) й епоху Відродження (XV–XVII ст. ст.); 3) завершення становлення класичного уявлення про сутність цивільного договору (XIX ст.); 4) радянський період розвитку уявлень про сутність цивільного договору (1917–1991 рр.); 5) розвиток уявлень про цивільний договір в умовах національного права (1991 р. – по теперішній час).

Договір є одним із багатьох правових інститутів, який зародився ще в епоху стародавнього Риму й успішно сприйнятий сучасними правовими системами. Становлення договірних відносин у Римській імперії включає два вирішальні етапи: перший етап (VI–III ст. до н. е.) – епоха квіритського права, яка пов'язується з появою перших цивільно-правових угод; другий етап (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) – епоха класичного римського права, в межах якого вбудована чітка система цивільних договорів, заснована на принципах, більшість із яких стали основою для розвитку сучасного договірної права країн романо-германської правової сім'ї.

Надто не заглиблюючись у римську епоху становлення договірної права, зазначимо, що, створивши чітку систему цивільних договорів, римські юристи не вирішили завдання щодо створення юридичного поняття договору. Саме тому, на нашу думку, в епоху римського права неможливо виявити навіть натяк на спробу отримати відповідь на питання щодо сутності цивільного договору.

Початок реценції римського права та відродження інтересу до його вивчення прийня-

то пов'язувати з епохою канонічного права (XI–XV ст. ст.). Як зазначав Г. Берман: «... розвинута система договірних прав знадобилася церкві в XII ст. вже хоча б для того, щоб урегулювати незліченні економічні угоди, які уклалися церковними корпораціями» [5, с. 236].

Розвиток ідеї цивільного договору, який спостерігався в ту історичну епоху, полягав у тому, що каноністи доповнили римське договірне право двома важливими принципами. Відповідно до першого принципу, навіть усні обіцянки, висловлені сторонами договору, вже самі по собі мали зобов'язальну силу совісті. Порушення таких обіцянок уважалося гріхом. Як наслідок, під час подання позову, пов'язаного з виконанням договору, не могли слугувати виправданнями ті обставини, що договір, наприклад, не мав письмової форми або не був укладений під присягою [6, с. 234]. Така новела, у свою чергу, послугувала поштовхом до виникнення нової моделі договірної відповідальності.

Другий принцип, який збагатив канонічне договірне право, полягав у тому, що основою будь-якого договору стала «*causa*» (тут і надалі курсив наш – В. К.) – правова мета договору, від наявності якої залежала дійсність договірних зобов'язань. Якщо «*causa*» була відсутня, договір уважався «голою» угодою, яка не давала підстав для позову [5, с. 237].

Отже, основна заслуга канонічного права в розвитку договірних відносин полягала в тому, що, по-перше, запропонована нова теорія договірної відповідальності; по-друге, головною умовою дійсності договору стала юридична мета його укладання – «*causa*». Остання обставина дає змогу стверджувати про формування *каузальної теорії* договору, яка справила значний вплив на подальші наукові дослідження сутності цивільного договору.

Наступними століттями, включаючи середньовіччя та епоху Відродження, договорам і договірним відносинам надавалося велике значення, адже до договору апелювали не лише як до суто юридичного, а і як до соціально-політичного інституту. Разом із цим необхідно констатувати ту обставину, що в розглядувані історичні епохи наукова дискусія та саме вчення про договір поступово, але впевнено перейшли з юридичної науки в науку філософію, де її найкращі представники повною мірою скористалися римською конструкцією цивільного договору для пояснення причин виникнення громадянських прав та обов'язків.

Остаточне повернення наукової дискусії про сутність договору в русло юриспруденції відбулося лише в XIX ст. Першими, хто започаткував істинно юридичну наукову дискусію, пов'язану з правом загалом і з цивільним договором зокрема, були представники німецької правової школи. Безумовно, найвизначнішими її представниками були Фрідріх Карл фон Савіньї та Рудольф фон Ієринг.

Вклад Ф.К. Савіньї в доктрину цивільного договору, як правило, пов'язується з його *теорією волі*, яка ґрунтується на постулаті, що договору в принципі немає, якщо дії сторін не

відповідають їхній внутрішній волі. В остаточному вигляді Ф.К. Савіньї визначає договір як угоду декількох осіб, яка визначає їхні юридичні відносини у формі вираження загальної волі. Тобто під договором стали розуміти будь-яку угоду, яка не скріплювалася жодними формами. Уперше в історії договір піднісся до чистого «*consensus*», заснованого на волі контрагентів.

Із другої половини XIX ст. воляова теорія все частіше починає піддаватися сумніву. Зокрема, її критиками вказувалося на ті обставини, що, по-перше, якщо послідовно проводити теорію волі, то стає незрозуміло, в силу чого мають правоздатність малолітні й душевнохворі особи, у яких відсутня воля як така; по-друге, оскільки воля є внутрішнім психічним моментом, який сам по собі є невловимим, об'єктивне право не в змозі поставити жодних меж бажанням, тобто волі [4, с. 34].

Зважаючи на ці та інші суперечності, виявлені в теорії волі, в середині XIX ст. проти неї рішуче виступив Р. Ієринг, який сформулював власну *теорію інтересу*. Відповідно до його концепції, суб'єктивне право є юридично захищеним інтересом. Боротьба суб'єктів суспільства за свої інтереси – ось джерело еволюції права, яке шляхом юридичних норм розмежує людські інтереси.

Щодо самого цивільного договору, то Р. Ієринг зазначав: «Формою мінового обороту є договір. Юрист визначає договір як поєднання волі (*consensus*) двох осіб. Із юридичного погляду це абсолютно правильно, оскільки воля є сполучним елементом договору. Разом із цим фактором, який визначає волю, є інтерес, отже, збіг волі двох або декількох осіб, по суті, є збігом їхніх інтересів. Наприклад, передавши продану річ за обумовлену плату, і продавець, і покупець шляхом договору констатують збіг своїх інтересів» [7, с. 56–57].

Водночас і сама теорія інтересу зустріла цілком обґрунтовані заперечення, які зводилися до того, що суб'єктивні права й інтереси – різні речі. Дуже часто можна мати величезний інтерес у чому-небудь, але не мати на це жодного права. Навпаки, можна мати певне право, яке не лише не приносить власникові будь-якої користі, а й порушує його інтереси.

Необхідно зазначити, що теорія волі й теорія інтересу послугували потужним поштовхом для виникнення низки теорій сутності договору, які в тому чи іншому вигляді ґрунтувалися на положеннях, сформульованих Ф.К. Савіньї та Р. Ієрингом. Наприклад, спираючись на теорію волі, І. Коллер сформулював свою *теорію волевиявлення*, ключовим моментом якої був висновок, що неприпустимо відривати волю від волевиявлення, які становлять дві сторони одного й того самого феномена. І. Коллер відкидав саму можливість суперечності волі та волевиявлення й уважав, що юридичне й вирішальне значення має волевиявлення, як би воно не співвідносилось з внутрішньою волею [2, с. 74].

Критика теорії інтересу, у свою чергу, породила так звані *комбінаційні теорії*, які об'єднують у понятті сутності договору обидва елементи: інтерес і волю. Зокрема, А.В. Ве-

недиктов зазначав, що одні автори механічно об'єднували волю та інтерес, не вказуючи, який із елементів вони вважають визначальним (Г. Еллінек). Інші, об'єднуючи обидва елементи, рішуче підкреслювали, що основним елементом є інтерес (Л. Мішу). Треті, навпаки, не менш рішуче надавали перевагу волі (О. Гірке) [8, с. 37].

Крім учення про волю та інтерес, німецька юридична школа XIX ст. розвинула *каузальну теорію* договору, що, як уже вказувалося, отримала своє початкове оформлення в канонічному праві. Розвиток каузальної теорії в розглядуваній парадигмі полягав у тому, що німецька цивілістична доктрина сформулювала дві течії: суб'єктивне та об'єктивне розуміння каузи.

Прихильники *суб'єктивної концепції* (Б. Віндштейн, А. Брінц та ін.) пов'язували юридичну силу угоди з реальною волею сторін. Воля сторін, у свою чергу, визначала каузу договору, яка, як правило, полягала в намірі сторони отримати певне зустрічне задоволення навіть і в тих випадках, якщо отримання такого задоволення й не передбачалося як умова договору.

Прихильники *об'єктивної концепції* (О. Лене) виходили з того, що об'єктивне право є підставою для визначення юридичної мети угоди. Як наслідок, кауза угоди є основою для її класифікації на відповідні типи. Для настання правового результату недостатньо однієї волі, спрямованої на виникнення певного результату. Така воля, крім того, повинна ще й виявитися в конкретному типі угод, який визначений об'єктивним правом.

Суб'єктивна та об'єктивна концепції каузи угоди згодом трансформувалися в змішану, *суб'єктивно-об'єктивну концепцію*, яка поширює суб'єктивне поняття каузи на непоіменовані угоди, а об'єктивне – на поіменовані [9, с. 10–11].

Колосальні соціально-суспільні зміни, які трапилися в нашій державі після 1917 р., повною мірою торкнулися й уявлень про договір. У доктринальних уявленнях про договір стали переважати точки зору, відповідно до яких він розглядався як інструмент виконання планових завдань [10, с. 6]. Загалом можна стверджувати, що в радянський період сформована *теорія соціалістичного договору*, відмінність сутності якого від класичного поняття полягала в тому, що воля контрагентів у соціалістичних договорах складалася під прямим або непрямим впливом завдань з боку державних органів.

Зауважимо, що, незважаючи на жорсткі ідеологічні рамки, які виставляв тодішній соціально-політичний устрій, радянська цивілістика запропонувала низку нових теорій договору, які не втрачають своєї актуальності й сьогодні.

Наприклад, О.С. Іоффе запропонував *плюралістичну теорію* розуміння сутності договору. Визнаючи договір угодою двох або декількох осіб щодо виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, О.С. Іоффе зазначав: «Іноді під договором розуміється саме зобов'язання, яке виникає з такої угоди, а в де-

яких випадках цей термін означає й документ, що фіксує акт виникнення зобов'язання з волі всіх його учасників» [11, с. 26].

О.О. Красавчиков, виступаючи проти плюралістичного розуміння договору, запропонував власну *теорію універсальності договору*, основні положення якої зводяться до того, що договір є універсальною (інтегральною) підставою виникнення правовідносин не лише в рамках цивільного обороту, а й далеко за його межами (в трудовому, земельному та інших галузях права) [12, с. 8–9].

Значну підтримку в радянській науці отримала *нормативна теорія* договору. Зокрема, С.Ф. Кечек'ян писав: «Цілком безсумнівно, що договори в низці випадків не лише створюють певні правовідносини, а й породжують норми права, тобто виступають як джерела права» [13, с. 425].

Переходячи до аналізу новітнього (національного періоду) розвитку уявлень про цивільний договір, погодимося з М.Д. Пленюк, яка зазначає, що загальна теорія договору в сучасному українському праві все ще перебуває на стадії формування, оскільки немає єдиного підходу до його розуміння. Під договором зазвичай розуміють багаторівневу конструкцію, яку розглядають як юридичний факт; зобов'язання; угоду; правовий засіб; документ, у якому зафіксовано виникнення договірних зобов'язання з волі його учасників тощо [14, с. 103].

Від себе додамо, що на формування національної доктрини щодо сутності договору, так само як і національного договірного права, тією чи іншою мірою справили вплив більшість із проаналізованих теорій сутності договору. Зокрема, вплив вольових теорій полягає в тому, що, відповідно до ч. 3 ст. 203 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Крім того, саме вольовий компонент став якісною характеристикою договору й тією особливістю, яка відокремлює його від інших юридичних фактів, що є підставами виникнення зобов'язання.

Теорія інтересу втілена в ст. 3 ЦК України, відповідно до якої однією з загальних засад цивільного законодавства є судовий захист не лише цивільного права, а й цивільного інтересу. Отже, законодавець, усвідомлюючи ту обставину, що він у принципі не здатний урегулювати власними засобами всю неозорю масу людських вчинків, використав категорію «законний інтерес», санкціонувавши тим самим можливість розширення сфери правового регулювання за межі, закріплені в законодавстві.

Каузальна теорія договору чітко простежується в тому, що всі без винятку договори, врегульовані ЦК України, за своєю сутністю є каузальними, оскільки мають чітко визначену правову мету («*causa*»). Більше того, саме «*causa*» стала одним із основних критеріїв для нормативної класифікації цивільних договорів: договори про передачу майна у власність, договори про передачу майна в користування, договори на виконання робіт, надання послуг тощо.

Сама ж сутність договору в умовах новітнього цивільного законодавства зводиться до того, що договір уважають універсальною правовою конструкцією, яка відображається в суб'єктивних взаємних правах та обов'язках на основі добровільної згоди й вільного волевиявлення. Найбільш узгодженою дефініцією договору, на нашу думку, є його визначення як угоди (згоди, домовленості, порозуміння, консенсусу тощо) двох або більше сторін, спрямованої на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [1, с. 127].

Водночас, незважаючи на певну одностайність щодо трактування поняття й сутності цивільного договору, сучасна цивілістична доктрина не позбавлена й певної дискусійності в цьому напрямі наукових досліджень.

Зокрема, С.М. Бервено, продовжуючи наукову полеміку, розпочату ще з часів виникнення теорії волі, вважає, що й досі є дискусійною проблема співвідношення значимості волі та волевиявлення. Н його думку, твердження про єдність волі й волевиявлення є абсолютно безспірним, адже такий стан суб'єкта договору є, безумовно, найбільш бажаним. Але, як показує практика, така єдність може бути й відсутня, а договір буде продовжуватися вважатися чинним, оскільки оспорювані правочини можуть визнаватися недійсними лише на вимогу його сторін чи інших уповноважених осіб (ч. 3 ст. 215 ЦК України) [3, с. 18].

Плюралістичну концепцію договору в національній доктрині продовжує підтримувати Т.О. Колянковська. Зокрема, правознавець зауважує, що смислова багатозначність терміна «договір» є його природним змістом, оскільки фактично відображає стадії його укладення й виконання, що виражаються спочатку у виготовленні договору-документа, потім укладенні договору-угоди й, нарешті, виконанні договору-правовідношення [2, с. 75].

С.О. Погрібний, стверджуючи, що договір доцільно розглядати не лише як правочин, правовідношення чи документ, а передусім як регулятор договірних цивільних відносин, як форму закріплення норм цивільного права, є послідовником нормативної теорії договору. Ось чому договір, на думку науковця, у тих випадках, коли в ньому сторони закріплюють створене ними правило поведінки, відмінне від того, що встановлене в цивільному законі, має розглядатися саме як джерело норм цивільного права [15, с. 38].

Висновки

Підсумовуючи викладене, зазначимо таке:

1. Договір відіграв, відіграє та відіграватиме вирішальну роль серед інститутів цивільного права. Уся історія становлення й розвитку уявлень про сутність цивільного договору дає змогу визначити його як найбільш універсальний юридичний інструмент, який забезпечує заінтересованим особам можли-

вість установлювати, змінювати та припиняти відповідні цивільні права й обов'язки на основі вільного волевиявлення та усвідомлення обов'язковості виконання умов договору.

2. На сучасному етапі все ще відбувається формування правових думок щодо розуміння сутності цивільно-правового договору, але можна стверджувати, що основою такого формування є традиції загальноєвропейської правової культури.

Список використаних джерел:

1. Луць В. До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору / В.В. Луць // Приватне право. – 2013. – № 1. – С. 118–128.
2. Колянковская Т. К вопросу о сущности гражданско-правового договора / Т. Колянковская // Часопис цивілістики. – 2013. – Вип. 15. – С. 71–75.
3. Бервено С.М. Проблеми договірної права України: [монографія] / С.М. Бервено. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.
4. Бекленишева И.В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции / И.В. Бекленишева. – М.: Статут, 2006. – 204 с.
5. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Дж. Берман; пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА. – М.: НОРМА, 1998. – 624 с.
6. Канонічне право: [підручник] / [В.І. Лубський, Т.Г. Горбаченко, М.В. Лубська, А.І. Яковенко]; ред.: В.І. Лубський; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Центр учб. л-ри, 2012. – 571 с.
7. Иеринг П. Цель в праве / П. Иеринг. – Санкт-Петербург: Издание Н.В. Муравьева, 1881. – Т. 1. – 1881. – 412 с.
8. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность / А.В. Венедиктов. – М. – Л.: Из-во АН СССР, 1947. – 834 с.
9. Кашанин А.В. Кауза сделки в гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / А.В. Кашанин. – М., 2002. – 34 с.
10. Гавзе Ф.И. Социалистический гражданско-правовой договор / Ф.И. Гавзе. – М.: Юрид. лит., 1972. – 168 с.
11. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.
12. Красавчиков О.А. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и функции / О.А. Красавчиков // Гражданско-правовой договор и его функции: межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск: Типография из-ва «Уральский рабочий», 1980. – С. 3–20.
13. Теория государства и права / под ред. П.С. Ромашкина, М.С. Строговича, В.А. Туманова. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 534 с.
14. Пленюк М.Д. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення зобов'язань: нотатки до наукової дискусії / М.Д. Пленюк // Приватне право і підприємництво. – 2016. – Вип. 15. – С. 102–107.
15. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К., 2009. – 50 с.

Статья посвящена исследованию эволюции сущности гражданского договора. Для исследования эволюции представлений о гражданском договоре осуществляется историческая периодизация этапов становления учений о его сущности. Делается вывод, что вся история развития представлений о сущности гражданского договора позволяет определять его как наиболее универсальный юридический инструмент, который позволяет заинтересованным лицам устанавливать, изменять и прекращать соответствующие гражданские права и обязанности на основе свободного волеизъявления.

Ключевые слова: гражданский договор, соглашение, теории договора.

The article is devoted to the study of the evolution of the essence of the civil contract. To study the evolution of ideas about a civil contract, the historical periodization of the stages of the formation of teachings about its essence is carried out. The conclusion is drawn that the whole history of the development of the notions of the essence of the civil contract makes it possible to define it as the most universal legal instrument that allows interested persons to establish, modify and terminate the corresponding civil rights and obligations on the basis of free will.

Key words: civil contract, agreement, contract theory.

